

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՃՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Չ Ա Ր Ի Ք

III

Ազգային մեր առանձնայատկութիւնների պայմանը, բացի իր տեսական նշանակութիւնից, որով, խմբի այլ պատճառների, լուսաբանում է հայ յեղափոխական շարժման ներկայ դրութիւնը, — կարևորութիւն է ստանում և որոշ գործնական տեսակետերից:

Այդ խնդիրը պէտք է պարզեն իրենց համար բոլոր մեր ընկերները, որպէսզի ամենօրեայ այն բազմաթիւ խոչընդոտները, որ նրանք պատահում են իրենց գործունէութեան ընթացքում, չնսեմացնեն նրանց աչքում յեղափոխական գաղափարի կամ յեղափոխական տարտիկի նպատակայարմարութիւնը և այդպիսով չթուլացնեն նրանց հաւատն ու եռանդը:

Դա պէտք է պարզեն իրենց համար մեր բոլոր գաղափարակիցները, որովհետև ներկայ ծանրագոյն պատմական շրջանը ունի հայութեան բարոյական ու ռազմական քնազդներին աւելի ևս վնասելու բոլոր թուշուար յատկութիւնները:

Դա պէտք է իմանան յեղափոխական կուռի բոլոր համակիր տարրերը, որովհետև չկայ լաւագոյն աւազան մեր պատմական կեղտերից մաքրելու համար՝ քան զոհի և անձնւիրութեան այն ուղին, որի վրայ կանգնած են իրենք, ինչպէս և չկայ աւելի դրական միջոց չափերը իր արմատում խեղդելու համար՝ քան կարող են լինել ազատ կեանքի նոր, փրկարար պայմանները, այսինքն յեղափոխական կուռի նպատակը:

Պարզենք մի քանի խօսքերով այս կէտերը:

Ահա հայ յեղափոխականի դէմ առ դէմ կանգնած է մի ուրիշ հայ, որն անտարբեր է դէպի առաջինն այրող հոգսերը: Ահա միւլը, որ չէ աջակցում նրան, պատճառաբանելով որ ծանօթ չէ նրա կազմակերպութեան ընթացքին: Ահա մի երրորդը, որ իր բռնած զիրքը բացատրում է յեղափոխական հայեացքների տարբերութեամբ: Ահա մի չորրորդը, որ հակառակ է նրան իր „հիմնական համոզմունքներով“...

Ըստ բարեմիտ պէտք է լինէինք, ընդունելով որ այդ սուրբ դէպքերը ունեն իրենց աւելի կամ պակաս չափով բանաւոր պատճառները:

Եւ իրաւ: Եթէ մարդիկ իրենց անտարբերութիւնը արդարացնելու համար բերաններն են առնում՝ „ի՞նչ կարող եմ անել“ այն ժամանակ, երբ բնաւ փորձ չեն արել իմանալու թէ ի՞նչ կարելի է առհասարակ անել կամ երբեք նոյնիսկ ամենատարրական պարտականութիւնները յիշեցնող խորհուրդների չեն հետևել: Եթէ մարդիկ իրենց բռնած դիրքը բացատրում են նրանով որ „ձեր գործերի հետ ծանօթ չեն“ այն ժամանակ, երբ ոչ մի քայլ չեն արել և չեն էլ ուզում անել այդ գործերի հետ ծանօթանալու համար: Եթէ մարդիկ հակառակում են ձեզ՝ պնդելով որ „ձեր ընթացքը նրանք նպատակայարմար չեն համարում“ այն ժամանակ, երբ գաղափար չունեն կուռի ձեր եղանակի վրայ և յաճախ չեն էլ կարող ունենալ որովհետև նախ՝ ժամանակի ընթացքում փոխում է կուռի ձեր տաքտիկը և երկրորդ՝ միշտ նա մնում է ներքին դադանիք: Եթէ մարդիկ ուզում են ձեզ հաւատացնել թէ իրենք „ուրիշ համոզմունքներ են դաւանում“ այն ժամանակ, երբ կամ ոչինչ չեն անում ոչ մի տեսակ համոզմունքների համաձայն կամ յանուն „գերագոյն շահերի“ միայն թուշուարում են հասարակական կարծիքը և կամ օրուդիշեր օրը թնդացնում են յանուն բանւորական „յաւելեալ աշխատանքի“, բայց մնում են ստոխիեան սառնասիրտներ մի ամբողջ ժողովօրի „յաւելեալ արեան“ դիմաց: Եթէ մարդիկ խելագարների յատուկ ապշութեամբ շարունակ հերքում են ուրիշների բացայայտ արժանաւորութիւններն այն ժամանակ, երբ դրանք ամենայնպէս չեն լրբութեամբ անպայման յարգանք են պահանջում դէպի իրենց ակներև ակտերը, շառլատանութիւնները և ամբարտաւան, տգեղ մաքի եսամոլ ցատկոտումներն անգամ, — մենք, թո՛ղ ներքի այդ մեզ, չենք կարող այս դէպքերից և ոչ մէկում զգալ մեզ ուշադրութեան արժանի հակառակորդների դիմաց: Այն ընդհանուր, համամարդկային բնաւորութիւն կրող պատճառներից դուրս, որոնք առհասարակ ազգերի կեանքում պայմանւորում են որոշ չափի անտարբերութիւն և ձեռնպահութիւն դէպի հասարակական գործերը կամ բացատրում են իրար հակասող, իրար հետ մրցող հասարակական հոսանքները, — այստեղ, մեր կեանքում; և մանաւանդ ներկայ ճգնաժամի օրերում, կենդանի զգացմունքներով աղքատ, բայց կենտրոնախոյս, ինքնապաշտ բնազդներով հարուստ հայի հոգեկան կազմն է, որ

յաճախ հանդէս է գալիս իր վատ կողմերով: Եւ հասկանալի է, եթէ մեր պատմութիւնը զգալի չափերով զննել է եղել բարոյական առողջ բնագրներ կրթելու, անձնական դիտումների առաջ կանգ չառնելու, միաբանութեամբ ընդհանուր պէտքերին հետեւելու, կուից չվախենալու, զէնքը գնահատելու վարժութիւններից, շատ բնական է, որ յեղափոխական շարժումը չէր կարող ոչ ըստ քանակի և ոչ էլ ըստ որակի այնպիսի հող գտնել մեր մէջ, որպիսին կարող էր լինել մի ուրիշ ժողովրդի մէջ, որի պատմութիւնը — միւս հաւասար պայմաններում — այդպիսի վարժութիւնների համար նրան ասպարէզ է տւել: Ահա ինչու յիշեալ դէպքերի ամենամեծ մասում կարելի է տեսնել ինչ ուզում էք, բայց ոչ ուէ պացոցց յեղափոխական գաղափարի կամ յեղափոխական միջոցների աննպատակաբարմարտութեան: Ինչպէս վարւել այդ կարգի բազմազան հակառակորդների հետ — դա անհատական խնդիր է իհարկէ: Մէկը կարող է արտայայտել արդար վրդովմունք, երբ տեսնում է, որ մարդիկ — ըստ Վօլտերի — ոգւտում են մտքից միայն նրա համար, որ արդարացին իրենց անարդարութիւնները, և գործ են ածում խօսքեր միմիայն նրա համար, որ ծածկին իրենց մտքերը: « միւսը կարող է բաւականանալ սոսկ արհամարհանքով, որովհետեւ կան դէպքեր, երբ անարժան հակառակորդների հետ լուրջ խօսելը միայն անպատուութիւն է բերում ձեր դաւանած գաղափարին. երրորդը կարող է նոյնիսկ ներողամիտ լինել ինկատի ունենալով, որ մարդիկ շատ յաճախ կարող են իրենք էլ չհիմանալ թէ իրենց և ձեր մէջ նկատուող զանազանութիւնները բղխում են ոչ թէ պարզ գիտակցութիւնից կամ բարեխիղճ վերաբերմունքից դէպի ձեզ, այլ այն կայր բնագրներից, որոնց արմատները շատ հեռու են թաղած, որպէսզի նրանց անգիտակից զոհերը կարողանան հասկանալ իրենց թշուառութիւնը: Բայց մի բան, որ պէտք է անկասկած արտայայտել բոլոր դէպքերում և բոլոր ընկերների մէջ, դա վերջիվերջոյ այն արիւթութիւնն է, որով նրանք երբէք չպէտք է սողւեն այդպիսի երևոյթներից, որովհետեւ դրանց մէջ չկայ ոչ մի բանաւոր հիմք մեզ ոգևորող դաւանանքի դէմ: Մենք մնում ենք փոքրամասնութիւն, բայց այդ փոքրամասնութիւնը չէ, որ պիտի ենթարկուի անաւարբերների, ձեռնպահների և ամէն կարգի ճիզելիների, իմաստակների կամ շառլատանների բազմութեանը: «Այս կամ այն ընթացքը, որին հետևում են (որոշ հասարակական պայմաններում իհարկէ — աւելացնենք մեր կողմից) մի քանի, բայց միշտ աւելի եւ ու ան դ ու ն մարդիկ, դառնում է ընդհանուր կարգ, ընդհանուր սովորութիւն՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ուրիշներն էլ ընտելանում են նոյն ընթացքին: Առաջընթաց մարդկանց օրինակին հետեւելով կազմւում է վերջապէս ընդհանուր համոզմունք, որ բոլորեքեան էլ անհրաժեշտաբար պէտք է ընթանան այնպէս և ոչ ուրիշ

կերպ», — ասում է յայտնի պրոֆէսոր Սերգէեյիչ իր դասախօսութիւններում ուսուցիչ իրաւունքի մասին: Մեզ վարանումներ չեն հարկաւոր, այլ հաւատ, մեզ խօսքեր չեն հարկաւոր, այլ գործեր, մեզ թերահաւատութիւն չէ հարկաւոր, այլ եռանդ, մեզ տատանումներ չեն հարկաւոր, այլ վճռողականութիւն և յանդրձնութիւն: Արկենք անմահ Գանտուի խօսքերը.

«Il nous faut de l'audace, et encore de l'audace, et toujours de l'audace!» (մեզ հարկաւոր է յանդրձնութիւն, կրկին յանդրձնութիւն և միշտ յանդրձնութիւն):

Բաւական է, որ հայ ժողովրդի ազատութեան գաղափարը նւիրական է ամբողջ ազգի և համայն մարդկութեան ամենահամակրելի տարրերի առաջ. բաւական է, որ յեղափոխական կուրք թելադրւում, բողոքում է ինքնըստինքեան այն սոսկալի իրականութիւնից, որի հրէշաւոր ծանրութիւնը այս կամ այն չափով զգացել և զգում է ամէն մի հայ մարդ: Հետևողներ և զինակիցներ, համամիտներ և գաղափարակիցներ, համակիրներ և ամէն կարգի ընկերներ անշուշտ կուենանք, անշուշտ կը գտնենք:

Այո, թողնենք մեռելներին թաղին իրենց մեռելները և ամենայն արթնութեամբ առաջ տանենք մեր արդար կուրքը: Չը մոռանանք երբէք, որ եթէ հայը իր տխուր անցեալում ժառանգել է շատ բացասական յատկութիւններ, ապա այսօր նա արդէն այն բացառիկ դրութիւններից մէկումն է, երբ չարիքը կարող է զարգանալ չտեսնած չափերով և վերջապէս հարւածել մեր ազգային ամբողջ մարմնը, եթէ թուլանայ մեր դատի համար բողոքող ձայնը: Երկրում, ուր այսօր յարաբերութիւնները այնքան սրել են թշնամու հետ, որ հայը ապահով չէ կեանքի ամենատարրական պահանջներում և իւրաքանչիւր բողոք կարող է անպատուելի թալանելը մորթել կամ ստիպման լինել, կուից հեռու մնացող ժողովրդի մասը ստիպւած է իր գոյութիւնը պահպանելու համար դիմել ամենասպանիչ միջոցների — գաղթականութեան կամ գժոխային հանդամանքներին: յարմարելու ամենաստորացուցիչ ձևերի: Ընկնելով օտար երկիրներ, առանց տեղական պայմաններին ծանօթ լինելու, առանց տեղական լեզուները իմանալու, զուրկ ուէ նպաստաւոր միջավայրից, հայ գաղթականը հարկադրւում է ամբողջ խելքը լարել դժւար պայմաններում իր ապրուստը ապահովելու համար: Եւ այդ տեղ ամէն միջոց սրբաբորժւում է նպատակի առաջ, որովհետեւ սկզբունքները կարող են վիճելի լինել և յամենայն դէպս առանց դրանց կարելի է ապրել, իսկ առանց հացի՝ ոչ: Երևակայեցէք, ուրեմն խղճի այն ձկունութիւնը, սրտի և հոգու այն այլանդակութիւնները, որ այդպիսի պայմաններում օրէցօր պիտի զարգանան գաղթական հայ տարրերի մէջ: Իսկ երկրում մնացողները հայը պիտի ապրի այնտեղ, ուր ամէն ինչ կազմակերպւած

է միայն նրան հարստահարելու, ուտելու, մորթելու, ջնջելու համար: Անկարող, այս կամ այն պատճառներով, ուժին հաւասար կամ գերակշռող ուժով դիմադրելը նրա ձեռքի տակ մնում են միայն ինքնապաշտպանութեան ամենակրաւորական ձեւերը, և իհարկէ արագորէն նա սայթաքում է «պատմական չարիքի» թեք մակերեւոյթով: Այսօր միտոսութիւն, որ Տաճկաստանում համանիշ է ազգութեան, ամէն սրբութիւնների ոտնակոխումն, խարդախութիւն, կեղծիք, անվերջ ստորութիւններ — բնականաբար հաւատոյ հանգանակ են դառնում: Երկրում և ազգանում ժողովրդի ոգին, բթացնում նրա մէջ անձնական արժանապատուութեան, անվտանգութեան, վեհանձնութեան, արգար զայրոյթի և համարձակ վրէժ-խնդրութեան ամէն-մի կենդանի գրացմունք: Բացարձակ և անդարձ այլասեռումն, գարշելի հակումների մի հրէական խառնուածք, մի այլանդակ, մի հրէշաւոր տիպ, որի առաջ միայն զուանք պիտի զգայ ամէն-մի ծրինաւոր արարած, — ահա այն սոսկալի հեռանկարը, որ այսօր սպառնում է մեր ազգութեան դուցէ աւելի՛ քան երբեկիցէ: Եւ մենք, որ այնքան խորապէս զգում ենք պատմութիւնից ժառանգած մեր անգլային թերութիւնները, մենք, որ այսօր բողբոմ ենք դրանց դէմ բարձրաձայն, — մենք չենք իհարկէ, որ պիտի անտարբեր լինենք դէպի մեր անգլային բարոյական նկարագրին աւելի ևս սպառնա-ցող ժամանակակից մեծ վտանգը:

Սակայն ի՞նչ միջոց կարող է ներկայ պայմաններում լինել աւելի նպատակայարմար այդ բարոյական այլասեռման դէմ կուրելու համար, քան յեղափոխական ուղին, որ մի կողմից պահանջում ու վառ է պահում սերնդի մէջ անձնականը հասարակականին հնթարկելու ամենամեծ առաքինութիւնը և միւս կողմից՝ ձգտում է մի ապագայի, ուր կարիք չպիտի լինի այն պակասութիւնների, որոնք անհրաժեշտ են դառնում այժմ՝ իբրև դոյութեան համար նպաստաւոր առաւելութիւններ: Այո, յեղափոխական դժուար կռիւն է, որի ընթացքում թշնամու դէմ կուրծքը կրծքին դիմադրաւոր իր կենքը հայրենիքի սեղանին զոհող հայր անձնելութեան սուրբ կրակով տաքացնում է ժամանակակից աճող սերնդի սիրտը և ժողովրդի ամենաթանկագին այդ մասի մէջ կենդանի պահում ազգային ոգու պայծառ հակումները: Դա, այդ կռիւն է նաև, որ նպատակ ունենալով տապալել Տաճկահայաստանում տիրող կործանիչ կարգերը, պիտի բերէ մարդավայել կեանքի համար պահանջող այն մարտը, մթնոլորտը, որի մէջ միայն կարող են ձուկ կերպով ծաղկել ժողովրդի դրական հակումները: Բարոյա-խօսական քարտուղիքը չեն, որ կարող են բարձրացնել մի ժողովուրդ: «Ուղիւս մարդը ակնայ չունի», ասում է առածը: Հայր Տաճկաստանում այսօր աւելի է դժբախտ քան մի սովորաւ և եթէ նա կարող է փրկուել — դա կը լինի միմիայն այդ անսահման դժբախտի աղաղակներին

արձագանք աւող կենդանի օրինակների կախարդիչ ուժով և որ գլխաւորն է շնորհիւ այն նոր կարգերի, որոնք կը տան նրան և՛ հաց, և՛ ականջ, և՛ ուրիշ շատ բաներ էլ, որոնցում նրա պահանջները այսօր այնքան օրհասական են:

«Սպէնսէրը — ասում է ամերիկացի սօցիոլոգ Ուօլտըր — որոնելով այն պատճառները, որոնք պայմանաւորում են ցեղերի համեմատական ճշմարտասիրութիւնը, պալիս է այն եզրակացութեան, որ «բռնակալ կառավարութեան դոյութիւնը կամ բացակայութիւնը առաջացնում է կեղծիքի կամ ճշմարտասիրութեան գերակշռութիւն», եւ այնուհետեւ բաւական համոզիչ կերպով բացատրում է, որ խարեւայութիւնը բնական նետեւանք է երկիրդի և հարստահարութիւնների. . . Ոչ մի կասկած չկայ, որ ազատութիւնը ներշնչում է անկեղծ ուժիւն, ինչպէս ևս ուրիշ առնակալ յատկութիւններ, իսկ ուրիշ ուժիւնը կը բռնակալութիւնը սոյորարար անբարոյականացնում են. . . Սպաբեւայութեան բոլոր տեսակ-ներին մարդիկ դիմում են իբրև վատնողից պաշտպանութիւնի դործիքի»:

Եւ մենք կը զուենք մեր բարոյական հակումների մէջ կը խեղդենք իր արմատում մեզ վրայ այնչափ թանկ նստած և այսօր ահաւոր չափերով մեզ սպառնացող բարոյական ապականութեան մեծ չարիքը, երբ կարիք չենք ունենալ անվերջ «վտանգներից պաշտպանելու գործիքին», երբ յախուռն և անդարձ վճռողականութեամբ օր առաջ կը հասնենք մեր շարժման նպատակին:

Ա Ք Ս Ո Ր Ի Մ Է Չ

Տերալի օր մ'էր, թէև գարնային, Եւ էր, ամպամած ձախտը երկնի, Գերեէն կատղած շանթեր ցոլային, Ահով ու գոլով սրտեր լեցնէին: Յուսակտուր՝ մերթ երկրին կը նայեմ, Մերթ ալ ամպալի երկինքը դիտեմ. — Իմ շուրջը անխօս պատեր են միայն, Չեն ինձ կարեկցիք վայրեր սրբազան: Օտար են ինձի խուցեր, տաճարներ, Օ՛հ, չեն ձայնակցիք իմ մաշած սրտին, — Գուցէ, դուք, ամպեր, սևաթոյր ամպեր, Մեղքնայիք աքսորուած որբին: Կեցիք, ո՛վ ամպեր, կեցիք, ձեզ ըսեմ, Սիրտս ձեր սրտին մէջ թափել կուզեմ: Շատ ցաւեր ունիմ, վշտեր անհամար, Ար կենքս մատաղ կը մաշեն իսպառ: Կեցիք, վայրկեան մը, կեցիք, ձեզ ըսեմ, Իմ սրտի ցաւերն ձեզի ես պատմեմ. Դառնաշունչ ձմռան այն սաստիկ ցուրտին Զիս հայրենիքէն հեռու քշեցին. . . Չիւնիր ձեզ քելով ձամբայ բանալով, Անցայ շատ լեռներ, լալով ողբալով: Անպատմելի են իմ բոլոր տանջանք, Մինչև որ հասայ սրբազան այս վանք. . . Ըսէք, ո՛վ ամպեր, ըսէք ինձ տեսեմ, Կը կարեկցիք ինձ, ինչ որ կը խօսիմ:

Վարուսեր եմ ես հայրենիք սիրուն,
 Կարօտցեր սրտանց իմ ընկերներուն,
 Որ գուցէ նոյնպէս քշած են արգէն
 Կամ մեռած անգուժ գահիճի ձեռքէն:

Այս իմ հայրենիք՝ պղծւած, աւերւած,
 վանք ու տաճարներ հիմնուելու քանդւած.
 Հիւս ընտանիք, չկայ գերդաստան,
 Որ չէ գիշատեր տաճիկը գաղան:

Մայրիւր սգաւոր սււեր են հագգեր,
 Մոխրակոյտերու վայ կն նստեր,
 Վուլան ու կողբան Աստուած կը կանչեն,
 Իրենց սիրելիք գտնել կը խնդրեն:

Նայէք, ո՞վ ամպեր, նայէք վերեւէն,
 Կը տեսնէք իմ մայր դուք անոնց մէջէն:
 Հոն ես մայր ունիմ, մայր մը վշտահար,
 Անթիւ ցաւերէն եղած գալիհար:

Նա ալ սււաւոր, սրտիկ սգաւոր,
 Տւած է զոհեր, զոհեր ահաւոր —
 Թախնւած տուն-տեղ, ամայի այգիք,
 Կարուսած երկու սիրասուն օրգիք . .

Վճռայ օրն ի բուն, կանչէ սիրելիք,
 Արցունք թափելով, զերթ ծովի ալիք:
 Հանգիստ ու դադար նա չունի երբէք,
 Կանցընէ օրեր գառն սրտալէք . .

Ըսէք, ո՞վ ամպեր, ըսէք, ձեզ մատաղ,
 Մեր տան վրայէն չէք անցեր լալով,
 Եւ չէք տեսեր իմ մայրիկը, աւաղ,
 Իր զաւկաց կսկիծէն փշուած հոգով . .

Դեռ աւարտ չառած կեանքիս պատմութիւն,
 Նորէն լսեցի ահեղ դրդերդիւն. —
 Ամպերը հուժկու իրար ձեղքեցին,
 Հարցիս պատասխան, աւաղ, չուրիս . .

ԺԵՆԻԱ

Մարտ 1901 թ.

Թ Ղ Թ Ա Կ Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Ե Ն

1 յունւար 1901

Անցաւ հին տարին և հին դարը. եկաւ նոր տարին
 բայց մեր գարգեբը կան և կը շարունակին: Վաս-
 պուրականի 1900-րդ տարու յեղափոխական կեանքը
 անշուշտ անցաւ, սակայն դիտողի համար ուրախալի
 նորութիւններ պակաս չէին: Կոտորածի և սովի սար-
 սափներու տակ թմրած ժողովուրդը սկսած է ուշիկ
 ուշիկ ուշաբերել և լըջօրէն մտածել իր վիճակի վրայ:
 Անցեալի կուսակցական կռիւներ զգեցի կերևիս այլևս.
 ամէն յեղափոխականի և բոլորը կաշխատին ձեռք ձեռքի
 տալով Կործել թշնամիին գէմ, բացի փոքրամասնութենէ
 մը, որոյ մասին պիտի խօսենք ժամանակին: Ժողովուր-
 դեան ամէն դասակարգի գոյնը և նկարագիրը բացար-
 ձակ երևան եկած է. յեղափոխական փոքրամասնու-
 թիւնը կուռ և կազմ կը շարունակէ ընթանալ իր փշոտ
 ճանապարհը բազմաթիւ համակրողներով, իսկ հակա-
 յեղափոխականներու խումբը, որ կազմւած է ընդհան-
 բապէս հարուստներէ, թրջամոլ անբարոյականներէ և
 յուսահատուած թուլամորթ հին յեղափոխականներէ,

ամէն ճիգ կը թափեն թուրբ բարձրացնել յեղափո-
 խական գաղափարի հոսանքին առջև՝ զանազան խոչըն-
 դոտներ հանելով: Կառավարութիւնը մատնիչներու հետ
 համախորհուրդ կը շարունակէ իր հետապնդումները
 և իբրև թէ արտասահմանէն եկած նոր մարգիկ-
 ներ կը փնտռէ: Բէտը Զարդեան և ընկեր դաւա-
 ճան Սեմէրճեան Յովհանէս՝ մատնիչներու խումբը զօր-
 ցնել կը ջանան նոր կեղտոտ հայերով. պատրւակներու
 կըսպասեն խուզարկութիւններ սկսելու համար, իսկ այդ
 պատրւակները ստեղծելու իրենք չեն համարձակիր, քանի
 որ երկիցս խայտառակեցան (Թէև անշուշտ օրերս բան
 մը կը հնարեն. անգործ մատնիչին ամսական ո՞վ կու-
 սայ): Սակայն, ինչ որ ալ լինի, յեղափոխականի հա-
 ւատքը իր գործի յարողութեան համար մեծ է և ան-
 սասան. նա յոյս ունի որ պիտի կոտրէ օր մը զինքը
 կաշկանդող շղթաները, պիտի փշրէ ամէն թուրբը և
 պիտի հասնի իր ցանկալի նպատակին: Նա համոզւած
 է, որ դեռ շատ տանջանքներ և փորձանքներ կըսպասեն
 իրեն. նա գիտէ, որ դեռ իրեն պէս շատերուն արիւնը
 պիտի հոսի, և այդ արիւնն է, որ պիտի փտեցնէ գերու-
 թեան շղթաները. նա հաւատացած է, որ ոչ մի-նպատա-
 կաւոր զոհ ապարդիւն չանցնիր, — և հաւատոր համար
 է, որ իր անձի մահով ազգի ազատութիւնը կուզէ
 ապահովել:

Ամօթ, հազար ամօթ այն դասակարգին, որ գերու-
 թիւնը ու անպատուութիւնը նախադաս կը համարի քան
 մահը. այդպիսիներ թիւրքէն ալ վատ են: Վասպուրա-
 կանի հարուստներ թող անգոյ միան և իրենց ոսկի-
 ները շտոցեն, փոխանակ գէթ իրենց պաշտպանութեան
 համար յեղափոխական հոսանքը զօրացնելու. վաղը, օր-
 հասի ժամանակ, աւաղներ պիտի կարդան թիւրք դա-
 հիճներու՝ ոտքի տակ իբրև սողուն ձգւած, մինչդեռ
 իրենց միւս ծուռ և սրիկայ եղբայրները քիչ մը
 անդին հրացան իձեռին խրոխտաբար պիտի կուրին: Վաս-
 պուրականի մատնիչներ թող իրենց արեան գին ոսկի-
 ներու հետ նախառնք և անպատու անուն թողնեն
 իրենց ժառանգներուն. վաղը, ազատութեան օրին, անձ-
 նէր յեղափոխականի որդին բարձրագուլիս իր հօր ա-
 նունով պիտի պարծի, մինչդեռ իրենց մատնիչներու
 որդիները անէծք պիտի կարդան իրենց հօր յիշատակին
 և փոխանակ խունկի՝ թուրքով պիտի օծեն իրենց հայ-
 րերու գերեզմանները:

18 յունւար

Մեր կասկածը իրականացաւ. կառավարութիւնը խու-
 զարկութեան սկսաւ և ինչ որ չաւազաներ կը
 փնտռէ: Անոր կարծիքով՝ այդ մարդիկը արտասահմանէն
 եկած են, ուրեմն սոսկալի վտանգաւոր մարդիկներ են:
 Անցեալ տարի ճիշդ այս-օրերն էր, որ դարձեալ ապար-
 դիւն խուզարկութիւններ ըրաւ նոյն նպատակով: Միջախիչ
 և Ապօ կոմիսարները գիշերանց 50-60 զինուորներով
 երկու տուններ խուզարկեցին առանձինն. առանձինն, սա-
 կայն ձեռնուկայն վերադարձան: Կատրած շան պէս այս
 և այն կողմերն ինկած են և ամէն միջոց — սպառնալիք
 թէ հրապոյր — կը գործածեն այդ զաւաղներու հետքը զըտ-
 նելու համար: Արը յիշած հայ կոմիսարը՝ գրգուսած
 իր անյարողութիւններէ՝ գինետունները սկսած է յա-
 ճախել և զանազան պատրւակներու տակ այս և այն
 հայը ծեծել: Անցեալ օր գինետան մէջ երկու հայերու
 այնչափ կը գանակոծէ, որ մին կիսամեռ վիճակի մէջ

տուն կը տարւի: Կը լսի՝ թէ կուսակալին բողոքած են: Անշուշտ խուզարկութիւնները իրարու պիտի յաջորդեն, թէև ապարդիւն: Տաճիկներու մէջ կը խօսուէր արդէն, թէ ֆէդայիներով լեցած է Վանը և խուզարկութիւններ պիտի լինին: Մասնիկներ, ոստիկաններ, կառավարական պաշտօնեաներ, անթի մահմեդականներու ամբողջ լեգէօն մը ծախսած լմնցուցած են անցեալի կողպուանները և նոր դէպքեր կուզեն ստեղծել իրենց շահատակութիւնները սկսելու համար: Ահա այս տարին է, որ տարածախնութիւններ կը տարածէ ամէն կողմ և կ'աջակցի կառավարութեան: Ցաւալի կէտը միայն հոն է, որ ժողովրդեան մէկ մասը դեռ կը շարունակէ մնալ թմրութեան մէջ և դեռ չէ կարողացած թօթել իր միտքը կաշկանդող ստրկութեան կապանքները և նետուի գործունէութեան ասպարէզ: Թող յաւ հասկնայ այս չէզոք տարրը. պիտի գան դարձեալ սարսափի օրերը, և այն ատեն ամէնքս ալ միասին պիտի ուզեն խողխողել: Սակայն մենք չպիտի շեղինք մեր նպատակէն, չպիտի ծռենք մեր վիզը և զենք ձեռին պիտի կուրինք: Եթէ իրենք ոչխարի պէս մորթուել չեն ուզեր, թող սթափին և իրենց գլխու ճարը տեսնեն: Այ թշնամին մեզ պիտի խնայէ և ոչ մենք անոր. այդ օրը կառավարութիւնը մեզ ամէնքս ալ իբրև եղբայր պիտի նկատէ, և մենք ալ իբրև եղբայր է, որ իրենց կը զգացնենք:

Այն ինչ ներկայ տողերս լմնցուցած էի, տաճիկ վարենաբարոյութեան նոր լուր մը ստացայ: Այս գիշեր 6-7 զինուած թիւրքեր Արարուց թաղը հայ տան մը վրայ կը յարձակին. բռնութեամբ ներս կը մտնեն և հայ հարս մը առևանգելով կը տանին՝ ամուսինը քանի մը տեղէ վերաւորելէ վերջը: Կինը Ստորին Կարկառու Բերկի գիւղէն էր՝ Աղասո անունով: Աստիկանութիւնը իբրև թէ հետամուտ է կինը գտնելու, բայց ո՞վ գիտէ թէ իրենց տունները չէ:

Ն Ա Մ Ա Կ Բ Ա Ղ Ե Թ Է Ն

15 հոկտեմբեր 1900

Բաղէշ նահանգը անյուր անգթութիւններու և զզւելի, անամօթ ոճրագործութիւններու թատերավայր մ'ըլլալէ դարձած չէ տակաւին: Խիզանէն մինչև Տարօն, Աղբրէն մինչև Խլաթ, ամէն տեղ, ամէն անկիւն, արիւն և սարսափ կը հոտի: Այս նահանգը իր հարազատ դիւցազն գաւազներու քովքովի սնուցած է նաև ամենակեղտոտ և ոճրագործ դաւաճաններու լեգէօն մը, որոնք՝ զուրկ ազգային և անձնական արժանապատուութենէ, իրենց տան պատիւը թիւրք յայրատ և վաւաշտ պաշտօնեաներու քմահաճոյքին յանձնած՝ հետամուտ են գիշեր ցերեկ բնաջինջ ընելու յեղափոխական տարրը: Ս ի մ օ ն, Ա շ ո տ, Ն ա տ ր օ, Մ ու շ շ Ե Ղ, Տ ի գ ր ա ն, Ա ս ա տ ու ռ ի խլաթցի հերոս-զինուորներ 98-99 տարեշրջաններու մէջ զոհ գնացին ասոնց լարած թակարդներուն, իրենց շուրջը ահ ու սարսափ տարածելէ վերջը: Ասոնց մեքենայութիւններուն զոհ գնացին քաջամարտիկն Գ ու ռ գ է ն իր ընկերներով, ներթութի՝ հսկայ, պաշտելի Ա զ բ իւ ռ ն իր հարազատներով և ո՞վ գիտէ դեռ քանիներ ևս պիտի երթան միանալ այս քաջերուն: Ամենացաւալի և դժբախտ կէտն այս է, որ յեղափոխա-

կան զինուորը ոչ միայն պարտաւորուած է կռիւ մղել հասարակաց թշնամիին դէմ, այլ ստիպուած է նաև պարպել այս վատերով, որոնք դիմակաւոր և անդիմակ կը վստան ամէն կողմ, մութին մէջ կը սողան և մեքենայութիւններ կը սարքեն, իսկ բաց հրապարակի վրայ ամենաթունդ ազգասէրներ կը ձևանան. ահա այս կռիւն է ամենադժուարն: Սակայն յեղափոխական զինուորի աննկուն հոգին, անգիտակ յուսահատութեան դառնութեան, սոգորուած և ոգևորուած միշտ սգատութեան դաղափարով՝ անահ կը մարտնչի այս երկու թշնամիներու դէմ ևս: Աղբրի 21 մասնիկներէն ե օ թ ը գլորեցան դժոխքը, զոր արդէն ժամանակին լսած կը լինիր: Խլաթի մէջ, իմիջի այլոց, այս մայիս ամսուն Ծղակ գիւղի ռէս Ջնոօ և Սագ գիւղէն մասնիկ կին մը գացին միանալ Մամբրէներու, Թիւթիւնիկներու վահմակին: Յուսանք որ մօտերս մէկ քանիներու անուններն ևս արձանագրուին յեղափոխութեան սև տօմարներու մէջ:

Բայց ի՞նչ օգուտ երբ դաւաճանութեան հրակերը բարձրէն կուգայ: Խող-Օրմանեան, Պոյսի աղբերը բաւական չհամարելով, իր կնիքը կերկնցնէ մինչև հոս: Աղբրի համար այնչափ ջանք և ճիգ թափելէ վերջ, երբ հազիւ քիչ մը շունչ առած էր անոր մահաւաճ, ահա նոր Աղբրներու վերերևումը կրկին սկսած է վրդովել իր խաղաղ քունը և դեռ ամուռանէ հրահանգներ զրկած է Բաղէշի առաջնորդին, որպէս զի ամէն քաղաք և գիւղ հովական թղթերով յորդորեն ժողովրդեան՝ չպաշտպանել և չօգնել յեղափոխականներու և ի հարկին կառավարութեան ձեռքը մատնել: Հարկ չկայ աւելացնել, որ առաջնորդը սկսած է կատարել յուրա-Օրմանեանի հրահանգներն:

Յուլիս 21-ին մեր զինուորներէն ճարտար և Սաքօ՝ Խլաթի Թուխ գիւղը՝ տան մը մէջ կը պաշարուին Շանկօ և Հուրաշ աշիւթներէն: Ճարտար և Սաքօ, մին տան ետևէն, միւսը դուռնէն, անվհճեր դուրս կը ցատկեն հրացան ի ձեռին և բաւական հրացանաձգութենէ վերջ լեռ կը բարձրանան անվնաս: Քիրդեր, փոխանակ անոնց ետևէն ինչպէս, իրենց սովորութեան համեմատ, խեղճ գիւղացիներուն վրայ կը թափեն իրենց բարկութիւնը. Խողուտ անունով գիւղացի մը իր 15-16 տարեկան նատրօ անուն գաւակին հետ կը սպաննեն և մէկ քանիներ ալ կը վերաւորեն: Կառավարութիւնը վարձատրութեան համար անոնցմէ մէկ քանիներուն հրացաններ կը բաշխէ:

28 նոյեմբեր

Բաղէշի Խլաթ, Դատիկ և Կիւղէլ-Գէրէ գաւառներուն մէջ կառավարութիւնը նորէն սկսաւ խուզարկութիւններ ընել: Բոլոր գիւղերը զինուորներով լեցած են, իսկ քիւրդեր՝ կազմ և պատրաստ՝ նշանի մը կը սպասեն թիւրք զինուորներու օգնութեան հասնելու և բրոհ տալու խեղճ աղքատ ժողովրդեան վրայ՝ աւարելու, յափշտակելու և սպաննելու միակ նպատակով: Սակայն հակառակ այս ամէն խստութիւններուն՝ յեղափոխականը չդարձիր իր գործունէութիւնը շարունակելէ:

Անցեալ օր մատնիչ մը ևս գնաց հանգչելու Մուհամմետի գոգը: Կծակ գիւղացի ռէս Պետրոս, ժամանակ մը ի վեր սկսած էր յայտնի համարձակ մատնութիւններ ընել և լըբաբար յոխորտալ յեղափոխականներու դէմ՝ սպաննելով մինչև անգամ անոնց ըն-

տանիքի պատուոյն: Արձաատուութիւնը չուշացաւ. ամոռյս սկիզբը, երբ քաղաքէն կը վերադառնար, մտինի Տինգ դնտաններ անոր մարմինը ծակոտեցին իր գեղէն 10 վայրկեան հետու և գիւղը որջ ընող զինւորներու աչքին առջև: Զինւորները օգնութեան կը վազեն, բայց ահաբեկիչը արգէն աներևոյթ եղած էր:

Այս դէպքը առիթ մը եղաւ կառավարութեան ձեռքը և պատրուակ իր պաշտօնետաներուն՝ ժողովուրդը խոշտանգելու համար: Խլաթ գաւառի գահիճ, չէրքէջ Արիպէյ, անւանակից և արժանի գործիք գաղան Ալի-փաշայի, մասած է հայ գիւղերը, վայ՛ այն կիներուն, որ տգեղութեան համարու չուհին, վայ՛ այն հարուստներուն, որ մասնիչ ըլլալու արժէքը չունին, վայ՛ այն երիտասարդներուն, որ գիւղի զապթիէներու և հարկահաւաքներու քմահաճոյքին դիմադրած են. ամէնքն ալ առհասարակ գանակոծութեան, բռնաբարման և բանտի կը դատապարտուին: Օրինակներ անպակաս են: Ուրտապի Պետրոս անունով մի քսանամեայ երիտասարդ ձեքբակալելով՝ կը գանակոծուի, կը դազուի, կը բռնաբարուի և ապա քաղաքի բանտը կը փոխադրուի, այն ամբաստանութեամբ թէ կապ ունի յեղափոխական զինւորներու հետ, մինչդեռ իր միակ յանցանքը Ուրտապի ջիւղը պէկին անհաճոյ լինելն էր:

Կառավարութիւնը Կճակ գիւղացիներէ պահանջեց, որ ռուս Պետրոսը սպաննող Աւագը, որ 4 տարիներէ ի վեր փախստական կապրի, իրեն յանձնեն: Գիւղացիները կը յայտարարեն՝ թէ նա շատոնց ի վեր փախստական է և թէ շատ անգամներ զինւորներու հետ կուած է ուրիշ տեղեր. թող կառավարութիւնը բռնէ: Արջիկները կը պնդէ, կճակցիներ կ'առաջարկեն. «Մեզի քսան զէնք տուէք, և մենք մէկ ամիսէն ձեզ յանձնենք Աւագը»: Կառավարութիւնը կը մերժէ:

Այս խուզարկութիւններու ժամանակ, մէկ քանի հայ մատնիչներու առաջնորդութեամբ, 80-ի չափ զինւորներ կը պաշարեն Զրհոր գիւղը՝ Սերոբի հորեղբոր որդի ՅԱՎՈՐԸ ձեքբակալելու համար: Յակոբ մինակ գիւղի քովի բլուրը կը բարձրանայ և կրսկսի կուռի քաջաբար: Քրդեր և մտակայ ուրիշ գիւղերու զինւորներ օգնութեան կը հասնին՝ պաշարողներուն: 4-5 ժամ կուռէ մը վերջ Յակոբ՝ երեք չորս տեղէ վիրաւորած՝ կ'իյնայ: Երբ կը տեսնէ թէ այլևս անկարող է կուռը շարունակելու, կը կտորէ հրացանը: Զինւորներն Յակոբի դիակը իր զգեստով և դէնքի կտորածներով սայլի մը վրայ դրած անսովթ յաղթանակով մը Բաղէշ կը տանին 4 սպանած զինւորներու դիակներուն հետ:

Յակոբ, ժողովրդին ահաւոր վրէժխնդրութեան փայլուն արտայայտութիւններէն մէկը, իր հերոսացումով սրտապնդող օրինակ մը ևս կուտայ մեզ իր հայրենիքի ազատութեան համար կուռններուն:

Ն Ա Մ Ա Կ Մ Ա Ռ Յ Է Ն

3 յունւար 1901

Մարդակերի ծրագրած տեսակ տեսակ պատիժներու բովէն մշեցին ևս անցաւ: Կորսնցնելով ամէն ինչ որ իրեն համար սուրբ էր և նւիրական — ծնողք, զաւակներ, կայր, բարեկամներ — վերջապէս մնացեալ կիսամեռ:

ու վերջին ծայր թշուառութեան մատնուած կին, քոյր և մայր թողուցած, հեռացաւ իր պաշտօնի հայրենիքէն: Քանի ամիսներ սուղ Մուշէ վարդապետը կը քարկոծէր զարիւր մշեցին և հրաւեր կը կարդար դէպի իր ընտանեաց և զաւակաց դիրկը: Ծիշք է, եղած են և կան զարիւրներ, որոնք իսպառ ժողած են հայրենիքի մէջ իրենց յոյսով ապրողները, բայց հազիւ 100-ին 10 տոկոսը կը կաղմեն ատոնք. մնացածները, ամէն բոլոր պանդխտութեան բոլոր գաւառութիւնները յանձն առած, կը ջանան անոնց ցաւերին սպեղանի գնելու: Ի՞նչ ընէ խեղճ մշեցին. թող Մուշէ վարդապետն և իր նմանները բարեհաճին մտնել այդ դարիս, քաղցած և մշակ ժողովրդի ներքին, մութ խաւերը՝ այն ժամանակ այդ տոկոսն ալ կը պակսի:

Կովկասը լիքն է 4-5,000 մշեցի զարիւրներով: ամէն տարի, 6-7 օր գիշերային գաղտնի ձամբորդութեամբ փախուստ տալով, կանցնին սահմանը, դառն քրտինքով հաւաքած կուզէկներով իրենց տան մշտերը ամբելու համար: Գնալ կայ՝ գալ չկայ սակայն: Այդ ամէն տանջանքներ տեսնող զարիւր՝ նորէն չի յուսահատիր տեսնելու իր սիրած հայրենիքը, տունն և ընտանիքը: Հազարաւոր կրծքերէ ի՞նչ հառաչանքներ կը փրթին. «Ախ, երանի թէ մէկ անգամ ևս տեսնէի հայրենիքս, տունս և ընտանիքս՝ ինչ կուզէր ըլլար»:

Յուսահատութիւն ևս կայ: Ո՞ր ժողովուրդ, ո՞ր ազգ և կամ ո՞ր անհատ չի մոռնար իր տուն, տեղ, երբեմն նաև ընտանիք, երբ ակնատես է անոնց անգարմանելի վիճակին: Այդ հազարաւոր զարիւրների մէկի տնից գոհացողիչ ըւր չի գնար. մէկը կը դրէ. «ոչխարներս տարին», միւսը՝ «եղբայրս սպաննեցին», ուրիշ մը՝ «եղբօրս 10 տարեկան աղջիկը փախցուցին» և լին և լին: Մէկ երկու տարի առաջ սուլթանն իր ատէ ըրաւ՝ ժողովրդէն չ'առնել 11 միլիօն սօմանեան լիրա յետամնաց տուրքերը: Սարսափելի բան, այդ իրատէն աւելի սաստկացուց հարկերու հաւաքումը. երբ մէկ գիւղ օրական երեք տեսակ հարկահաններ կը դրկուին, կրնաք երեւակայել հպատակ ժողովրդի վիճակը անոնց ձեռքը: Որտեղից ալ փող հայր, երբ ամէն մէկ միջոցներէ զուրկ է, և մինակ տանու զարիւրն է անոր ապակէն: 500 տուն եղող մի գիւղ այսօր հազիւ 30 տուն է մնացեր. գաղթողների ապանիկներն, ալ ներկայ եղող կանանց (տղամարդը օտար երկիր է) կաշին քերթելով՝ կը հաւաքեն — այ՛ ձեզ կայսերական շնորհ: Ըստ գո՛հ կը լինէր ժողովուրդը, եթէ իւրաքանչիւրէն իր պարտքը պահանջէր միայն: Ըարաթական հազարաւոր ոսկիներ կարկուտի պէս կուգան և փարա մը օգուտ չեն բերեր իրենց տանը. արքունի գանձարանի-տուրքի պատճառով թիւրք վաշխառուներէն առնած պարտքին կը տուի:

Գեռ նորաստեղծ երիտասարդ, տակաւին ամուսնութեան մեղրամիսներն չվայելած, հանգամանքներէն ստիպեալ կը վազէ պանդխտութեան, ճանապարհին մահն աչք առած, իւր գնացողներուն 60 0/0-ը հազիւ կրնայ որջ առողջ տեղերնին հասնիլ. մնացեալները միշտ զո՛հ կերթան հանգիւղող քիւրգ աւազակաց: Ամենանեղ կերպով ապրելով, գժբախտ պանդուխտը հազիւ կրնայ տարին 10-15 ոսկի աւելցնել, բայց և այնպէս իւրաքանչիւր ամիս իր բերանէն կարելով կամ ընկերներէն պարտք ընելով՝ 2-3 ոսկի կը զրկէ ընտանիքին, ուրկէ իւր պատասխան կրտսանայ մօրը լալկան սա խօսքերը:

որ սեր Աստուծոյ, լաօ, Ծ ոսկի ևս շուտ պարտով առ զոգէ և զիս անասուած Հիւսէյնից աղատէ. ամէն օր կուգայ, կամ փարաները տուր, կամ Հարսդ կը տանեն՝ կրակէ Ի՞նչ ընէ դարիբը. մէկ անգամ Հիւսէյն, մի անգամ Խալիլ, մի անգամ Օսման և միս անգամ Ապտիւրահման... որ մէկից ազատի՝ չգիտէ. Հիւսէյն և Ապտիւրահմաններն վերջ չկայ, քանի որ Հարիւհաններու տանջանքէն ազատելու միջոցը ատոնցմէ նոր-նոր պարտեր դիզելն է: Ահա այդ պատճառով շատ մը կանայք և աղջիկներ կը թրքացնեն. առևանգում կայ ու կայ:

15 օր առաջ ասնելիքն Համար Վերաբում և Քրդագում գիւղերէն երկու Հատ 10-12 տարեկան աղջիկներ կը տանին Թրքացներու, երբ մէկի Տօրեղբայրը կուգէ գիւղերը սրտի կակիծէն՝ քրդերէն գնտակահաց կըլլայ: Խոյթ-Քոնաշէն գաւառի Յօշուտ գիւղէն անւանի անդալին Հարուստ մը, բռնութեան տակ, ինք և իր որդին մահատականութիւն կընդունին: Առօրեայ անցքեր միշտ կան և կան ու սոցիալական եղելութիւն եղած են մշեցու Համար:

Մեր Տրոսալմաքէն Գ է որդ անուն քաջերիտասարդը Առաքելոց վանքի արևելակողմը՝ Մէլքան կը գտնւեր, ուր Հեթինկ գիւղի գաղթականներէն մէկ երկու տուն Հայ կայ: Մտանելով ստիկանները կուգան յանկարծ կը շրջապատեն. Գէորդ իր Տրոսալմաքէն զօր տալով կաղափր: Արիչ անգամ մըն ալ Գէորդ երկու ընկերներու հետ Քերդակ գիւղի մէջ կը պաշարուի Ալա պէյնէն, որ 100 ստիկանով եկած էր պայն բռնելու: Իսկոյն մեր տղերքը գիւղին վերեւը՝ քարերու մէջ ամուր գիրքեր բռնելով, գերեկայ ժամը 9-էն մինչև զիշերը ժամը մէկը անընդհատ կրակ կընեն: Արդիւնքը այն կըլլայ, որ մէկ ձի միայն կըսպանուի, որովհետև զին-որներն ալ աներևութաբար կը կուտեն: «Ապափիկ» Ալա պէյը ամօթահար ետ կը դառնայ և Քերդակէն քանի մը հոգի կը բռնէ ու կը բերէ կը բանտարկէ: Հերոսները ազատ են:

Անգամ մը մեր Համարաձուճ Բերդակի մէջ Հիւանդ պառկած կըլլայ երկու ընկերով կը շրջապատին. գիւղի պահապանը միայն կըսպանուի և իրենք կազատին:

Մերոքի սպանութեան պատճառ եղող գիւղաշէնցիքը, շէնքցիք և Խալիլ աղա կոչուող շունը տղաքներէն սպանուած են:

Արիւնաբոս Խալիլ աղան Թրքաց հեծեալ ստիկաններով և իր սպառապնւած քաջնտիր թիկնապահներով պըտըտելու էր ելեր յեղափոխականներու ահէն: Այդ հրէջը պատահօրէն յեղափոխական Հայդուկներուն կը հանդիպի, որոնք առանց առիթը փախցնելու կը յարձակին Խալիլի վրայ: «Իկիտ» ստիկանները կծիկը կը դնեն առանց հտեներն նայելու. իսկ Խալիլ իր երկու թիկնապահներով Մէհմեդի գիրկը կերթայ: Հայդուկները ի վրէժ Մերոքի կը կտրեն Խալիլ աղայի գլուխը անբաժան իր երկու ձեռքերէն: Բաղէշի ստիկանապետ Իզէթ պէյը իր գազանային վրէժը առնելու Համար կը վազէ անդէն (վասնզի թիւրքը զինեալն հետ գործ չունի) Շէնիկ, Սէմալ գիւղերը—կոտորածէն ետքը ամերիկեան և անգլիական բարեգործական ընկերութեանց շնորհիւ գետեղած կրկու Հայ գիւղեր—այրերու: Այդ միջոցին զինեալ Հայ յեղափոխական մը՝ դուրս կուգայ յիշեալ գիւղերէ մէկէն և արձակ Համարձակ Տրոսալմաք արձակելով ու թիւրք զօրաց մէջէն անցնելով՝ կը գնայ իր

գործին, իսկ Իզէթ պէյը ու իր զօրքերը քաջութիւն չեն ունենար գնտակ իսկ արձակել մեր Հայդուկին, ոչ ալ հետեւի նրան, վասնզի, ինչպէս վերը յիշեցի, թիւրքը զինեալն հետ գործ չունի, մտնուանը զհեծեալ յեղափոխականի—օ, առ ոտքստփելի բան է թիւրքի Համար: Ըստ անգամ անգէն Հայ իտալիներէն ալ կը վայնան: Ըստերէն օրինակ մը: Եւէն ամիս մը առաջ Նոյնիս գտնուող Մշոյ գիւղերէն բանուր պանդուխտները, ըստ սոցիալութեան, թիւրք 20-30 մարդ խեղճելով՝ առանց անցագրի գաղտագողի կանցնին տանկաց սահմանը: Հազիւ քանի մը ժամ կը անապարհորդեն, երբ արշալոթը կը բացուի, և միւնայն ժամանակ նկատելով թիւրք գիւղացիներէն՝ շրջան կը կազմեն ու կը նստին հանգստանալու, հաստատ հաւատալով որ արդէն մտնուած են: Եւ Յշմարիտ որ հոտառու հեծեալ ստիկանները մօտ 20 հոգի կուգան շրջապատելու անգէն պանդուխտները. իսկ պանդուխտները, որպէս յարգանք, երբ բոլորը մէկէն ոտքի կը կանգնեն, խեղճ զօրքերը կը նահանջեն, վախնալով թէ յեղափոխականներին հետ գործ պիտի ունենան: Բաւական հեռանալէ վերջ՝ երբ կը տեսնեն որ պանդուխտները տեղերնին անշարժ կանգնած են, այն ժամանակ փոքր ինչ խրախուսելով՝ փոքր առ փոքր կը մտնեն անպանդուխտներուն և հեռուէն կըսկսին պոռալ. «Թէսիլ՝ մ, թէսիլ՝ մ, օլմը՝ զ», առանց գիտնալու որ պանդուխտները, կասկածի տեղիք չտալու համար, մինչև իսկ փայտ չէին վերցուցած հետերնին: Ահա ձեռ թիւրքի և իր զենուորի քաջութիւնը: Իսկ զինեալ յեղափոխականին, հետեւելու համար՝ թիւրքը, քերթը և իրենց զինւորները շատ արիւթիւն ունենալու են. այդպէս կ'ապացուցանեն փաստերը:

Յեղափոխութիւնը նոր կըսկսի գ ո յ ա կ ա ն մարմին դառնալ Յաճկաստանի մէջ: Յեղափոխութիւնը նոր ուժ կը ստանայ: Փաստերը մեր առաջն են. Խանասորի արշաւանքը, Յրօնքի, Խասուորի և ըն գէպքերը զօր ձգած են թիւրք զինւորին և քերթին սիրտը, այնպէս որ Հայ յեղափոխականին տեղը գիտնալով հանդերձ՝ առ միշտ կը խուսափին անոնց հետեւելու: Յեղափոխութիւնը կուժոյճայ, որովհետև թիւրք կառավարութիւնը իր արբանեակներ և Փանատիկուներ՝ յեղափոխականներէն խէր չտեսնելուն, որքան կրնան իրենց մտղձը կը թափեն խաղաղ ժողովուրդի և գլխաւորապէս Հայ գիւղացիներու գլխին, իսկ ժողովուրդը այդքան անարդարութիւնները տանելու այլևս անկարող, մանաւանդ տեսնելով որ իր բոլոր հարստահարիչները շան պէս կը վայնան Հայ յեղափոխականներէն, կընտրէ կրկու շարնաց փոքրագոյնը այսինքն չաւ կը սեպէ գէթ աղա շունչ քաշելով մեռնիլ յեղափոխական անուն տակ, քան կենդանի մեռած ըլլալ: Այդ է պատճառ որ այժմ ամէն սրտի և հոգիի տէր մարդ կը գիտէ յեղափոխական փրկարար գրոշակին տակ զինուորագրուելու: Նոյնը կը տեսնուի նաև երկրից դուրս: Օրինակ, Ռուսաստանէն հաստատ տեղեկութիւն ստացած ենք, որ ռուսաց կառավարութիւնը՝ օր քան զօր զինուորական խստութիւնները աւելցնելուն՝ Հայ զինւորը փոխանակ այդ խստութեանց ենթարկելու, լաւ կը համարի մեռնիլ իր ազգի համար: Այս տարի Թիֆլիսի մէջ 280 զինւորէն 98-ը փախուստ են տւած: Ա՛ր...

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ս Ե Ր Ո Ր Ա Ղ Բ Ի Ի Ր

(Շարունակութիւն. — Տես N° 2)

Սերոբ՝ Ախլաթի գաւառի Սոխորդ գիւղէն էր, համբաւաւոր Խէչենց տնէն, երէք հարիւր տարւան հարուստ գերդաստան մը: Հնուց արդէն Խէչի տունը, իր հիւրասիրութիւնով և հացառատութիւնով, մեծ անուն և համբաւ կը վայելէր ոչ միայն Սոխորդի, այլև ամբողջ գաւառին մէջ. ոչ միևնակ հայեր, այլև օտարագրիներ կը յարգէին այդ տուն ու տեղը, մեծ օճախը:

Այժմ այդ անբաւ հարստութեան ժառանգորդներն էին չորս եղբայրներ, որոնց կրտսերն էր Սերոբ: Երէք եղբայրը Մխէն թէ իր տան մեծն էր և թէ համայն գիւղի տանուտէր ու խնամատար հայրն էր: Մխէն իր նախնիքների նման առանձին գութան կը բանեցնէր և ունէր 24 լուծք եղ: Ախլաթի, մանաւանդ Սոխորդի մէջ, գոմէջ չէն գործածեր, այլ եղ կով, ձի, էջ և քիչ ոչ-խար: Իսկ վառելիքի համար Մշոյ գաշտեցիներուն նման կը գործածեն աթար: Իրաւ է, Ախլաթ տափարակ-լեռնային է, բայց անտառուտ չէ:

Սերոբ, իբր հարուստի տան զաւակ և ամենէն սիրականը, թո՛ւն ա կ ա ն (ազատորդի) մեծցած էր: Իր պատանի հասակին սիրած զբաղումն եղած է ձի հեծնել, լեռներ ժուռ գալ և որսորդութիւն ընել: Հագիւքանի մը շաքաթ գիւղի տէրտէրին քով կարգալ գնալէն ետքը՝ կը ձգէ և կը նետէ ինքզինք ազատ բնութեան ու լեռներուն մէջ, նւիրելով պատանեկական խօլ տարիները որսորդութեան և քաջագործութիւններու: Որսորդութեան առաջին փորձը սկսած էր գիւղի հաւերէն, ծոբերէն և կաջաղակներէն, զորս կը զարնէր պարսատիկով, նետ ու աղեղով: Գիւղացիները ախ ու զար կը քաշէին Սերոբի ձեռքէն և հարսներ ամէն օր կուտի կուգային Սերոբի մօր, Բայազի վրայ: Մայրը, ճարահատ, կը ծեծէր տղան, որ կը փախէր սար ու ձորեր, ուրիշ գիւղեր և շաքաթներով տուն չէր վերադառնար:

Երբ քիչ մը չափահաս եղաւ, Մխէն, երէք եղբայրը, Սերոբին դաշոյն մը և հրացան մը նւիրեց, հայրենասէր բանաստեղծին ազգօգուտ խրատը կատարած ըլլալու համար.

„Նրբ երեխան մեծանայ,
Խաղալիկներու փոխան
Հայրը ծնոցը պիտի տայ
Մի մահաքեր հրացան“...

Այդ օրը գիւղին թշուա հաւերուն ազատագրութեան աւետիսի օրն էր: Սերոբ հրացանը ուսին ամէն օր լեռթումը ման կուգար նպաստակ և երէ որսալու համար: Երբ իրիկուն կըլլար, անպատ ճառ պէտք էր որս մը, նպաստակ մը կամ թուռուն մ' ունենար հետը: Մէկ օր տնեցիները շատ ուրախացան, երբ Սերոբ վայրի եղնիկ մը բերաւ, որու վրայ եղբայրը խը մը ըր թ ա յ ը Սերոբին ընծայեց: Սերոբ իր որսորդական ասպարէզին պէտք եղածները ունէր — սուր, հրացան և իրեն պէս անդուսպ մտրուկ մը: Սերոբ շուտ վարժեցուց իր պիւսեֆալը, այնպէս որ միջոցն ալ կարճացաւ իր աշխուժ շահատակութիւններուն առջև:

Սերոբի կեանքը այսպէս կը շարունակուի մինչև 21 տարեկան: Այդ միջոցին վրայ կը հասնի անոր մէկ հօրեղբայրը, Առաքելը, որ Պոլսէն նոր վերադարձին, ներ-

սէս պատրիարքի ժամանակակից աղբային կեանքով խիստ որևորաւծ ու յափշտակաւ էր: Այդ օրէն Սերոբի մտքին մէջ նոր փուշ մը մտաւ կամ աւելի նոր լոյս մը արշալուսեց, երբ իր հօրեղբայրը ըսաւ անոր. «Սերոբ, իրաւ է, դուն լաւ, կտրիճ որսորդ ես, նշան առած տեղդ կը գամես, բայց բաւական չէ վայրի գաղաններ որսալ շատ հեշտ է ատ, երբեմն մարդ-գազաններ ալ որսալու է“...

„ԾԹԷ քու զննքդ շար շունի հայաստան“...

Սերոբ ինքը անձամբ կը պատմէր որ իր յեղափոխական մտքերու մեծագոյն մասը պարտական է իր մեռած հօրեղբոր՝ Առաքելին: Հօրեղբայրը սակայն նկատելով, որ եղբորորդին շատ յանդուգն և անսանձ քայլեր կառնէ, զանի քիչ մը խելօքնելու համար, կ'ամուսնացնէ, ինչ որ բնաւ արգելք չըլլար անոր որսասիրութեան. առաջ որսերէներ շալկած կը բերէր, պսակելէ յետոյ քիւրդ կորսար: Օր մը լեռը երկու քիւրդի հետ կուտի կը բռնի. մէկը կըսպաննէ, միւսը կը փախի կազափո: Հօրեղբայրը Սերոբը քիւրդերու վրէժխնդրութեան և կառավարական խաղարկութիւններէն ազատելու համար, 1891-ին գաղտնի Պոլիս կը փախցնէ միւս հօրեղբոր մօտ աշխատելու համար:

Աղբիւրի գործունէութիւնը քիւրդ աղաներուն նախանձը և կառավարութեան ուշադրութիւնը գրաւած էր: Այս վերջինը ամէն կերպով կուզէր մեջտեղէն վերցնել այդպիսի ապագայի վտանգաւոր, յանդուգն երիտասարդ մը: Երբ ծածուկ Պոլիս անցաւ և հետկորուստ եղաւ, Ախլաթի կառավարիչը դիմեց Բաղէշի կուսակալին, և կուսակալն ալ տեղեկագրեց Պոլիս: Պոլսոյ ոստիկանութիւնը, Բաղէշի տեղեկագրին վրայ, շան պէս Սերոբի ետևէն կըլլայ և կուզէ զայն ձերբակալել: Օրին մէկը Աղբիւր, իր սովորական գործերով զբաղած ատեն, երկու ոստիկան վրայ կը հասնին. Աղբիւր իսկոյն կը կուսէ գործը ինչու՞ն է: Ոստիկանները, կասկած չի տալու համար, անուշ անուշ և ժպիտը երեսնուն քանի մը դէս ու դէն հարցումներէն ետքը՝ կուզեն իմանալ Սերոբի անունը և ո՞րտեղացի ըլլալը: Աղբիւրը խոյս կուտայ ձիշտ անունը տալէ:

— Սերոբ Արդանեանը դուք չէք — կը հարցնեն ոստիկանները խորամանկօրէն:

— Զէ:
— Մի վախնաք, վտանգաւոր բան չի կայ. եթէ դուք չէք, շնորհ ըրէք մեզի ցցնելու. կարելի է դուք ձանչուր էք անոր հետ: Ապահով եղիք, միասակար բանի համար չէ փնտոելնիս, այդ մարդուն օգտակար բան մը ունինք ըսելիք:

Ոստիկանները իրենց իւրաքանչիւր հարցումին կոշտ պատասխաններ ստանալէ յետոյ՝ կը հեռանան: Իսկ Սերոբ, ոստիկանական այդ առաջին անյաջող փորձէն ետքը, կը վճուէ այլևս Պոլիս չմնալ և մէկ օր, Պոլսոյ մութ-խոնաւ բանտերուն մէջ փտտելէ առաջ առանց իր նպատակին հասնելու, վաճառականի մը շնորհիւ կը ձգէ Պոլսը և 1892-ին կերթայ Ռուսաստանի Սուրխաքաղաքը, ուր կային արդէն բաւական թւով հայաստանցի պանդուխտներ:

Ճարպիկ և ժիբ երիտասարդ, ուր որ երթար, անկործ չէր մնար: Նախ զբաղում մը կը գտնէ Սուլխնայի մէջ. քանի մը ամսէ ետքը իրեն առանձին սրճարան մը կը բանայ, ոչ թէ փող շահելու նպատակով, այլ միմիայն

պարապ չի մնալու համար. լաւ գիտէր, որ իր ծնողքը, ընտանիքը իրեն կարօտ չէին: Սուլինայի մէջ միութարուծիւնը և ոգևորութիւնն էր պանդուխտ հայութեան, անոնց կը քարոզէր միութիւն և եղբայրութիւն: Քիչ ատենէն քա հ վ է ճ ու թ իւ ն ն ալ ձգեց և խոհարարութիւն ընել սկսաւ, որ նմանապէս երկար չտևեց. 1893-ի քօլերայի պատճառով խանութն ալ փակեց:

Համաճարակին առթիւ քաղաքին ժողովուրդը ցիր ու ցան փախաւ, իսկ հազարի մօտ հայ պանդուխտներ կշտայէին ժամ առաջ հեռանալ քօլերայի սարապին, բայց առանց անցագրի ըլլալուն, դատւեր մնացեր էին խեղճերը: Սուլինայի հիւպատոսը մէկ երկու անցագիր տալէն ետքը դադրեցօց՝ ըսելով թէ անցագիրները հատած են: Բայց ի՞նչպէս սպասել քօլերան անխնայ վարդ կընէր, և անհրաժեշտ էր շուտ փախչիլ-ազատուիլ: Աղբիւր տեսնելով իր հայրենակիցներու խուճապ դրութիւնը՝ երկու ընկերով կը դիմէ հիւպատոսարան և կը պահանջէ, որ շուտով անցագիր տրւի հայ պանդուխտներուն, սպառնալով միանգամայն հիւպատոսարանին պատուհանները, դռները կտոր-կտոր ընել եթէ մինչև չորս ժամէն անցագիրները չյանձնուին: Մէկը չի կար, որ Աղբիւրէն չի վստահար, առիւծի լեղի կերած էր այդ մարդը. շատ երկայն չէր խօսէր. խօսք ու հարւած մէկ էր:

Հիւպատոսը՝ ճարահատ և ահաբեկ՝ քանի որ անցագիր չի կար, դիւրութիւն մը կը գտնէ. ամէն մէկուն մէյմէկ կտոր թուղթ կը յանձնէ՝ որով ամէնքը շուտով կըսկսին հեռանալ: Քանի մը օր ետքն ալ թրքական շոգենաւ մը գալով հրակէր կընէ բոլոր տաճկահայ տակներուն, որ եթէ կը փափաքին, առանց ծախքի և անցագրի պիտի փոխադրուին Յաճկաստան: Քաղաքը մարդ չի մնար, բայց Սերոր դեռ հոն կըսպասէր, մինչև որ քօլերան կրակի մեղմանալ և հիւանդութիւնը բոլորովին կը վերջանայ: 1893-ի աշունին միայն կը ձգէ քաղաքը և կանցնի Պաթում, ուր ժամանակաորակէն մէկ երկու ընկերով ղեաղում մը կը գտնեն, սպասելով որ Տաճկահայաստան մտնելու առիթը գար: Արդէն այդ նպատակով մեկնած էր Սուլինայէն:

Քիչ յետոյ Պաթումէն կանցնի Վարին, հոնի դաշնակցական կօմիտէին հրահանգներուն համեմատ գործի սկսելու համար: Վարինի կօմիտէն նախապէս հաւատ չընծայիր՝ թէ այդ երիտասարդը կարող ըլլայ երկրին մէջ ծանր գործի մը գլուխը անցնիլ: Սերոր ճարահատ, բայց ոչ յուսահատ, իր կուրծքին սակամուր պահելով իր հայրենիքի սաք սէրը, կանցնի Վովկաս, ինքզինք ծանօթացնելու և իր ձայնը լսել տալու համար: Այնտեղ կը ծանօթանայ դաշնակցական ներկայացուցիչներէն մէկուն հետ, որ տեսնելով հազիւ երեսուն տարու այդ երիտասարդին դէպի հայրենիքի սուրբ գործը ունեցած անշէջ սէրը, հաւատքը ու համակրելի անձնավատահութիւնը, կ'որգեգրէ զայն անձնէրներու բանակին մէջ:

Վովկասի կօմիտէն կառավարիկէ անոր զինավարժութեան փորձեր ընել, բայց Սերորը տղայ հասակէն արդէն իր սիրական մասնագիտութիւնը ըրած էր զէնք գործածելը, երկարբարակ փորձերու պէտք չունէր. կը մնար լոկ արագաձիգ հրացաններու գործածութեան եղանակը սերտել, որ շատ-շատ երկու օրուան մէջ լըննալիք բան էր իրեն համար:

Ձէնքը, ուր որ երթար, անբաժան ընկերն էր: ՊՏղաք՝ կըսէր ընկերներուն և բոլոր հայերուն—առանց հացի

մնացէք, առանց զէնքի մի մնաք: Իրեն նշանաբանն էր՝ «միութիւն և զէնք»: Բարբարոս քիւրդերն իսկ մէկ բերան կը վկայէին, որ ինչքան ալ հեռու և մութ ըլլար, Սերոր փաշայի գնտակէն անկարելի էր պրծիլ:

Վովկաս հրոսախմբին մէջ ընդունելէ յետոյ, ալ դուր-դադար չունէր. կածեերկրակ՝ ասդին կը վազէր, անդին կը վազէր՝ զէնքեր տարածելու համար: 1893-94-ի աշնան շարունակ պատերազմիկ խմբեր կը կազմէր, կայցեէր զանազան տեղեր, նոյնիսկ քանիցս մտաւ իր բնագաւառը, առանց ձանչցելու, բացի մի քանի ընկերներէ, որովհետև կըզգուշանար: 1894-ի դարնան Աղբիւր քանի քանի անգամ գնաց եկաւ Տաճկահայաստան, իսկ նոյն ամրան մասնակցեցաւ Սասուն գնացող հրոսախմբի մը, բայց մինչև իրենց Մուշի կողմերը հասնիլը, եղածը եղած էր: Այդ ժամանակն էր որ Սերոր հաստատապէս վճռեց յեղափոխական մեծ դեր մը կատարելու հոգը, անձուէր ընկերներ պատրաստ կը գտնէր իր շուրջը: 1894-95-ի ձմեռն ալ գրեթէ Վովկաս անցնելով, գարունը եկածին, բոլորովին թողուց օտարութիւնը և քանի մը ընկերներով մտաւ Հայաստան, իր պաշտած երկրին մէջ իր հոգով սրտով սիրած յեղափոխութեան աւելի լայն և աւելի ազատ թռիչ տալու համար:

Սրաին մ ու ր ա տ ի ն կը հասնէր վերջապէս:
(Շարունակելի)

ՏՆՈՒՐԻՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ջրաղանքի աւերիչ և Սերմբի սպանող Պշարի Խալիլ աղան, որ սուլթանէն պատանշան ստացած էր ի վարձատրութիւն իր կատարած չարագործութիւնների համար, Մուշէն երեք ժամ հեռու Պաշնակցութեան հրոսակներու ձեռքով սպաննւած է, իրեն երկու թիկնապահներու հետ միասին: Նոյն հրոսակները սպանած են նաև Սերորի դաւաճանները՝ Գեղաշէնցի Աւէն, իր աներձագը, Շէնքքի Վարապետ Աբօյեանը և ուրիշներ:

Թ Ի Ի Բ Գ Ի Ո Յ Ե Ռ Ի Բ Զ Ը

ԱՄԵՐԻԿԱՆԱՅԵՐԸ. ՀԱՅ ԿՂՃԻՐԸ.—Մեր ազգային ծգածաւուն, երանմ երանմ կարծէ ուշ դարձելի Ատլանտանէն անդին եղող տարրողւած հայ զաղութիւն վրայ յիշելով բանաստեղծի տողերը.

«Մինք եղբայրներ ունինք հոռու տեղեքում...»

Միացեալ նահանգներու հայերը մեզի կուտան ծշմարիտ նմուշներ, յայելինը հայերու կեանքի, նկարագրի, ողջմտութեան և գործունէութեան մասին, որովհետև Ամերիկան ազատ ու միզակամ հողին վրայ առանց վեղապատութեան ղուրս կուտան, գէշ լաւ, ինչ որ են կամ ունին:

Հայաստանի գլխաւոր վայրերէն հոն խմում են այլազան— խթէ ոչ այլացող—տարրեր, իրենց հետ տանելով վայրենաւակ յատկութիւններ, ազգուրոյն բնազններ, տնտեսու և նմութագիտակից համոզմունքներ, նախապաշարուններ, առաջնութիւններ ու... մոլութիւններ—զրաստական կամ ղովայից,—մակողւած զգացումներ: Ամն ղասակարգէ ու աստիճանէ հայ ազգը ներկայացուցիչներ ունի հոն. ասովը և գաղզացածը, սուրբ սուրբ վարդապետները և պատուելիները, վաճառականը և լրագրողը, իրա յեղափոխականը և սուտ յեղափոխականը, ազնիւ գործիչը ու խաչագողը, արհեստաւորը և քսակահատը եւլ: Մեծ և շատ թելադրական պատկեր մը, ուր կը նշմարենք հայ ազգին բազմակողմանի երեսները, իրենց բնորոշ և հայաշարսիկ երանգներով ու ցուքերով:

որոշ սխառեմի մը մէջ մտնէ եւ մոռնալ ջանայ իրեն ետեւ ձգած անզոյն կեանքի բացասութիւնները, ծիւ, ծաղիկ-ծերանալէ տառաջ—հայ ազգը արհամարհելի ուժ մը չէ որ ձեռք պիտի ընրէ: Մարածեան մղոններով հետու է առասպելային *Bocca della verita* — ձշմարտութեան . քերանը — եւ իր հայրենիքին դժբախտութեան հարազատ թարգման ըլլալէ. ձշմարտութեան ծեղրը կը խածնէ ան:

Յարտուելու համար պէտք է հանրային որոշ կազմակերպութիւն մը: Բնութեան ազատ խաղերուն, քմահաճոյքներուն, խորհուրդներուն մէջ միայն կարգը անկարգութեան մէջ է:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«ՊՐՕ ԱՐՄԷՆԻԱ»

(№ № 9, 10, 11, 12)

Բացի խմբագրականներից և թղթակցութիւններից այդտեղ կան ընդարձակ ու բովանդակաւոր յօդածներ պ. Վիլյուէի, պրոֆէսոր Մառիլիէի, Վանդերվելդի և Պրեսսանսէի:

Պ. Վիլյուէ, Փրանսիական Վաճառի անդամ՝ յիշատակելով 1897 թ. Փրանկո-Հայկական կոմիտէի արած քայլերը, հետեւեալ քաջալերական խօսքերն է ուղղում «Պրո Արմէնիա»-ի խմբագրին:

«Ցարաբախտ Հայաստանի համար դուք շարունակում էք կուրսը: Արիւթիւն, պարոն խմբագիր: Զեր մտածումը ամբողջ Փրանսայի մտածումն է, առանց խորութեան հայեացքի ու կուսակցութեան: Եւ Հայաստանը անխոնջ պաշտպանելով՝ դուք մեր երկրի պատիւն էք պաշտպանում: յանձին իր ներկայացուցիչների: «Պրո Արմէնիա»-ի և Հայաստանի բոլոր բարեկամների ջանքերը ապարդիւն չեն ամենևին: Անցեալ ամիս Փրանսիական մի քանի նաւեր կարողացան, չնայած իրենց հեռաւորութեան, արգելել ջարդերը Այնթապում: Փրանսիան, վստահ եմ, կը կարողանայ վերջապէս կատարել իր պարտքը:»

*

Պր. Մառիլիէ «Արիւթանի հիւանդութիւնը» վերնագրով խիստ շահեկան յօդածում, հիմնելով այն փաստերի վրայ, որ Ժօրժ Գօրիս տալիս է մեզ սուլթանի ներքին կեանքից, և գիտնականօրէն քննելով Աթիւլ Համիդի հոգեկան դրութիւնը, գալիս է այն եզրակացութեան, որ Երլզըզի մենաւորը պատկանում է այլասեռածների մեծ ընտանիքին, որ նա ապրում է մշտնջենական սարսափի տիրապետութեան տակ, որ նա սպանում է, որովհետեւ վախենում է սպանելուց, որովհետեւ մահու ուրակակնը մշտապէս սաւառնում է նրա գլխի վրայ: Ամրացած Երլզըզի պարիսպների մէջ, նա հազու կարողանում է իր ամնօրեայ զբօսանքների միջոցին մի քանի քայլ շեղել իր բնակավայրից, իր գաղտնի խուցերից, ուր միայն ինքնիրեն ապահով է զգում չար ոգիներից, որոնք վիտում են նրա շուրջը, խաւարի մէջ, իրենց ձեռքում բռնած ամենահաւոր զէնքը, մահաւան սոսկալի գործիքը — ուժանակը:

Ոճրագործ է արգեօք Մեծ-Մարդասպանը թէ՛ խնդր... Այս հարցումի առաջ տատանում է յարգելի պրոֆէսորը. «Յանուն մարդկութեան պատիւ—ասում է նա—մենք կը փափագէինք, որ նա պատասխանատու չլինէր այն սարսափ-

ների համար, որ նա ինքն է հրահանգել: դա կը լինէր մի սփոփանք մեզ համար... Բայց խնդրերի աշխարհում կան վտանգաւորները և այդպիսիներին քաղաքակրթած երկրների մէջ փակում են ու անվնաս դարձնում: Մենք աւելին չենք պահանջում:»

*

Նոյն № 10-ի «Կիսամտեակ» յօդածումը թերթի խմբագրապետ Բիառ գրում է հետեւեալը.

«Վանից, Մուշից, Բիթլիսից, Էրզրումից, Տրապիզօնից, Դիարբէկիից, Այնթապից, Հալէպից, Ադանայից և բոլոր քաղաքներից ու յետ ընկած գիւղերից, ուր հայ ցեղը կրում է իր անվերջ մարտիրոսութիւնը, մեզ մի խօսք է ուղղում յաճախ, որ աւելի սարսափելի է, քան տանջանքների, սովի ու բռնաբարութիւնների նկարագրութիւնները. «Յոգնեցինք տանջելուց, մենք այլևս ուրիշ բան չենք սպասում, բայց եթէ մահ, ուրիշ բան չենք ուզում, բայց եթէ վերջնական մի ջարդ...»

«Անտարակոյս հայ ժողովուրդը ճանաչել է մարդկային տառապանքի խորատակը. ամիսների, տարիների ընթացքում եւրօպական ժողովուրդները ակնատես եղան նրա խողովան, մի բան, որ նրանք դուրսութեամբ կարող էին արդելել: Եւ ապա՝ երբ Գազանը, արիւնից կշտանալով, մի փոքր հանգստանալու կարիք պէտք, կոտորածը շարունակեց արդէն ուրիշ մեթոդով: Նա մէկ օր անգամ դադար չառաւ, և իր Երլզըզի որջից արքայ-ժարգասպանը դեռ հրահանգում է և պիտի հրահանգէ շարունակ, յարմար վայրկեաններին՝ նորանոր ջարդեր... Համբուրութեան ծայրը հասած, ցաւից ուժասպառ հայ ժողովուրդը պիտի հրաժարի՞ արդեօք պաշտպանելու անողոր ճակատագրի դէմ և պիտի համակերպի՞ ու անհետանա՞ր: Այլ պէտք չէ, որ այդպէս լինի. մահ բաղձալը՝ արդէն մեռնել է: Բոլոր ճանապարհները լաւ են, եթէ նրանք առաջնորդում են դէպի կեանք: Չնայած 1894-96-ի հաշուի ջարդերին՝ հայ ցեղը մնում է բաւականաչափ սոււար ու ուժեղ և անհրաժեշտ է լուծում տալ նրա պահանջներին թիւրք կայսրութիւնը անդամատելով և կամ արմատապէս վերանորոգելով:»

**

Եւ միւր Վան դերվելդի, Բելգիայի պարլամենտի անգամ և ընկերվարական կուսակցութեան պարագլուխը, գրում է «Պրո արմէնիա»-ի խմբագրութեան մի ընդարձակ ու գեղեցիկ նամակ, ուր յիշեցնում է երկու տարի առաջ բելգիական պարլամենտում իր և իր ընկերների յարուցած փոթորիկը հայկական ջարդերի առթիւ, ինչպէս նաև կառավարութեան ու կաթօրիկ պահպանողական կուսակցութեան տմարդի ընթացքը:

«Բացի մէկից, որ համարձակեց իր բողոքը աւելացնել մերին, բոլոր կաթօրիկները մնացին լուռ ու մուռն, լուռ՝ ինչպէս ինքը Հուովմի պապը, մի անգամ ևս մոռանալով աւաքեալի խօսքերը. «Քո եղբայրը, վերքերով ծածկած, քո օգնութիւնն էր աղերսում. դու չապատեցիր նրան, ուրեմն դու նրան սպանեցիր... Միևնոյն տեսարանը, աննշան փոփոխութիւններով տեղի ունեցաւ բոլոր պարլամենտներում: Ռամկապա-

րականները և սօցիալիստները մենակ էին մնում, երբ հարկաւոր էր նշաւակել Հայաստանի ջարդերը... Ապագայում պիտի տեսնենք նոյնը, ինչ որ անցեալում, և հէնց դրա համար է, որ մենք պիտի կրկնապատկենք բողոքելու մեր կողմէն ու յամառութիւնը: Պէտք է խոստովանել, որ մինչև օրս ընկերվարականները, շատ քիչ բացառութեամբ, որոշ ճշգրիտ տեղեկութիւններ չեն ունեցել իրենց երկրներին դուրս կատարող անցքերի մասին: Ուստի անհրաժեշտ է, որ այսուհետև ընկերվարութիւնը ունենայ աւելի որոշ ու իրազեկ միջազգային քաղաքականութիւն:

ՊՆԴ տեսակէտից ընկերվարական միջազգային բիւրօն-կարող է մեծ դեր կատարել: Ռուս և ֆրանսիացի պատերազմները հետեւելու արժանի մի օրինակ տւին, հրաւիրելով այդ բիւրօյի ուշադրութիւնը Ռուսաստանի անցքերի վրայ: Մենք հաստատ յոյս ունենք, որ ապագայում միևնոյնը կը լինի բոլոր ընդհարումների վերաբերմամբ, ուր ընկերվարութիւնը պիտի կատարէ իր ստանձնած բարձր առաքելութիւնը — պաշտպան կանգնել բոլոր ճնշածներին առանց խորութեան ցեղի ու կրօնի:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Ո Ւ Ն Ս Ա Ի Ո Ր Ը

(ՊԵՏՕՅԻ ԵՆ ԻՐ ԽՄԱԻ ՅԻՇԱՏԱՎՈՐՆ)

Ան մոռացութեան ամօթը ճակտիս, անյագ վսեփի զայրոյթը կրծքիս, սար ու ձոր անցած՝ ու խ տ ի եմ եկել: Եւ մէկիկ-մէկիկ ես կը համբուրեմ սուրբ շիրիմները նահատակների, թողութիւն կ'ուզեմ նրանց սուերից, որ ազատութեան սրբազան մարտին ես անման եղայ, ես ապրում եմ դեռ...

Եւ լուռ գիշերւայ այս տխուր ժամին, երբ մեռելները մեղմ փսփսում են և պատմում իրար իրենց վիշտ ու ցաւ, երբ մոռացութեան, ապերախտութեան խորունկ կսկիծը ցաւի երգ շինած՝ ողբ են մրմնջում շիրիմների տակ, — գլուխս դրած հողի թմբերին՝ ես ականջ կ'անեմ նրանց զօրոյցին, անգիր կ'ուսանեմ նրանց շուրջները, սրտիս վրայ բոցեղէն տառով ես կը դրօշմեմ մահու աշխարհից հնչող ձայները, ես կը հառաչեմ նրանց հառաչով, ես կը տառապեմ նրանց ցաւերով, ես լաց կը լինեմ նրանց արցունքով ապա անզգայ, քարսիրտ աշխարհին կը պատմեմ ցաւը նահատակների:

Լուռ է ամէն ինչ, գիշերը՝ խաւար, դաշտերը՝ մռայլ լեռները՝ համր, վտակն՝ անձայն, քամիներն՝ զգոյշ: Խաղաղութիւնը նւիրական է. այստեղ են հանգչում նահատակները: Հիրիմ՝ չկայ, թուրքեր չկան, քար չկայ, անյիշատակ ու անզարդ հսկայական դամբարան:

Դաշտ, արիւնտ փայր, գիտեմ, դու տեսար այն ահեղ մարտը, ուր մէկը տասի դէմ նզովք կարդալով սև ճակատագրին՝ մէկ-մէկ փուռեցին իմ եղբայրները՝ խեղճ հայրենիքի մօտիկ փրկութեան անհուն կարօտը այրած սրտերում, անկատար իղձերի, վառ երազների ցաւը կրծքերում... Ասա՛, դաշտ, ո՛ւր, ի՞նչպէս ընկան նահատակները, ո՛ւր են նրանց որբազան շիրիմները:

Լուռ է սև դաշտը, գիշերը՝ խաւար, քամիներն՝ անձայն:

Մեծ լուռութիւն, դուստր անհունի. դու, որ ոճիրն ու աղիւ գործը միևնոյն սիրով համր խաւարի բերածալ քօղով՝ ընդմիշտ ծածկելու տխուր դերն ունես. միայնութեան, խուլ անկիւնների, լուռ գիշերների մռայլ սիրահար, որ անհուն դարուց, ով գիտէ ինչու, քո անզգայ ծոցում, արիւնտ դէպքի, անյայտ ցաւերի, ծածուկ արցունքի, կորած հառաչի, անզօր զայրոյթի գաղտնիքն ունիս, — դու տեսար մի օր այս սև դաշտերում, ինչ որ աշխարհում ոչ ոք չտեսաւ: Դու ասա գոնէ, ի՞նչպէս ընկան նահատակները և ո՛ւր են նրանց լուռ շիրիմները:

Լուռ է ամէն ինչ, խաւարը՝ խեղդող, վտակը՝ համր Գարահիսար լեռ, անէծքի՛ անուն. քո կանաչ մէջքին այն սև գիշերում դու բոսորային ծիրանի առար. խոչ ու խոռոչներ և մերկ կողերդ ալ-կարմիր քօղով մէկէն պատեցիր. թէ որ խոր ցաւից, անհուն ամօթից բարդբարդ ամպերով չես պատել դէմքդ, ասա՛ դու ինձ, լեռ, քո ո՛ր ժայռի տակ լուռ ընկաւ Պետոն, ո՞րտեղ պառկեցին իր ընկերները... Դու միայն էիր քո սուերի հետ լուռ յուզարկաւոր նահատակներին. ասա՛, լացեցիր այնքան մահերը, և քո այրերի լուռ կամարները արձագանք տւին՝ քո հսկայ սուգին:

Լուռ է սև լեռը, խաւարը՝ ճնշող, քամիներն՝ անշունջ:

Մուրաբ թափառական, խելագար քամի՛. դու, որ մենաւոր եղբաների հետ ողբ ես յօրինում ուշ գիշերներին և նրանց դալար մէջքերին փարած՝ մեղմ հեծեծում ես մի անյայտ ցաւից. դու, որ կորած, անտէր շիրիմների գաղտնիքն ես երգում. մեղմիկ շունջով. դու, որ արիւնտ մարտի դաշտերում ընկած քաջերին գովք ես յօրինում և անյագ լիզում՝ վառ ծաղիկների արիւնտ ցօղը կիզէ արևի շողերից ծածուկ, — ասա՛, դու, ինչո՞ւ ես այսօր լուռ, զգոյշ. ինչո՞ւ ես անձայն, այն ի՞նչ գաղտնիք է, որ եթերային թևերիդ առած՝ լուրի փախչում ես աշխարհէ աշխարհ: Դու վախենում ես յուզել հանգիստը այս լուռ վայրերի... Չըլինի՞ թէ գիտես, թէ ո՛ւր են պարկեկ հայ հայրուկները: Դէ՛հ, ասա՛ ինձ, ուր են նրանց շիրիմները:

Լուռ է խենթ քամին, խաւարը՝ խեղդող, դաշտերը՝ մռայլ, լեռները՝ համր:

Քայց ահա թփերն ու ծաղիկներն իրար են գալիս, նրանց թերթիկներ մեղմ փաթաթւում են, փարում են իրար և գալարում են քամու մեղմ շնչով, իրար մօտ գալիս ինչպէս անտէրունչ, մոռացած որբեր, որոնք դողում են խաւարից, ցրտից, — և նրանց քնքոյշ սօսափիւնի մէջ հազիւ լսում եմ ուշիկ շունջներ, որպէս մրմունջ վշտացած ոգու, որպէս հեծեծիւնը լացող գիշերւայ...

— ՊՆԼԸ կաց, ուխտաւոր, լուռ... Մի խոռովի տխուր հանգիստը ցաք ու ցրիւ ընկած մեր ոսկորների...

«Հիրիմ՝ ես փնտրում... Գնա՛ դէպի այնտեղ, ուր կեանքից խալառ յղփացած մարդը աշխարհի ցաւին անզգայ, անփոյթ սիրում է մեռնել ձոխ ապարանքում, այնտեղ ուր մարդը դողում է մահից, և բունութեան առաջ ինչպէս վատ սողուն՝ և՛ գալարում է, և՛ հողը լիզում, ուր մի կսթ արիւնից սարսափի մատնեւած, նա ծով արցունքով ցօղում է ձեռքը բիրտ բռնաւորի, որ թողնի նրան անարգ կեանքից յետ մի անարգ մահով իր շունջը փչի...»

«Հիրիմ՝ ես փնտրում... Ո՛հ, զգոյշ շարժւի՛ր: Նայիր

